

Fəttah XALIQZADƏ

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Milli Konservatoriyasının professoru
Ünvan: Yasamal r., Ə.Ələkbərov küç. 7
E-mail: halikzade@mail.ru

DOI: 10.62440/AMK2024-3.s.38-50

BİR GÜNLÜK SƏFƏRİN MÜNASİBƏTİ İLƏ

Xülasə: Azərbaycan Milli Konservatoriyasının müəllim və tələbələrinin üzərinə düşən mühüm vəzifələrdən biri də xalq musiqi nümunələrinin toplanılıb öyrənilməsindən ibarətdir. Xalqın tükənməz musiqi xəzinəsinə baş vurmaq müxtəlif məqsədlər daşısa da, tədqiqatçılar hər zaman əzmlə çalışmalı və müsbət nəticələrin əldə olunmasına səy göstərməlidirlər. Azərbaycan Respublikasında yerləşən Qobustan (Mərəzə) rayonunun bir nahiyəsinə – Çuxanlı, Təklə və Sündi kəndlərinə edilmiş kəşfiyyat xarakterli qısa bir səfər də istisna olmadı, yeni folklor nümunələrini və məlumatları aşkar edə bildi. XXI əsrin ilk rübündə baş vermiş dəyişikliklər, ən son elmi nailiyyətlər işığında müşahidələrin aparılması və materialların yenilənməsi baxımından səfər uğurlu hesab oluna bilər. Məqalə gələcək perspektivləri nişanlamış, daha dəyərli araşdırmaların təməlini qoymuş, arada (haşiyələrdə) nəzəri məsələlərə də diqqət yetirmişdir. Buna görə də etnomusiqişünas-alim və həvəskarların, müəllim və tələbələrin marağına səbəb ola bilər.

Açar sözlər: folklor, xalq musiqisi, sahə araşdırması, mahnı, oyun havaları, əmək və mövsüm nəğmələri, aşiq havaları, müasir folklor

Giriş. Azərbaycan Milli Konservatoriyasının müəllim və tələbələrinin üzərinə düşən mühüm vəzifələrdən biri də xalq musiqi nümunələrinin toplanıb öyrənilməsindən ibarətdir. Onlar bu istiqamətdə daima axtarış aparır, müxtəlif mövzulu elmi əsərlər, fəlsəfə doktorluğu və magistr səviyyələrində dissertasiyalar və eləcə də buraxılış işləri yazırlar. Bu istiqamətdə Azərbaycan Milli Konservatoriyasının tələbələri arasında hətta müəyyən bir ənənənin yaranmasını da məmnunluq hissi ilə qeyd etmək olar. Bu da artıq XXI əsrin başa çatan ilk rübü üçün az da olsa, bir nailiyyət hesab oluna bilər. Təbii ki, gələcəkdə ikinci ali musiqi məktəbini yeni vəzifələr də gözləyir. Onlardan ikisini qısaca olaraq qeyd etmək istərdik.

– Gənclər və xüsusən də tələbələr arasında etnomusiqişünaslığın yalnız folklorla məşğul olması düşüncəsi geniş yayılmışdır. Halbuki bu fənnin tədqiqat obyektləri genişləndiyi üçün müasir zamanda sahə araşdırmaları anlayışı da yeni mə-

na kəsb etmiş, bir sıra yeni məkanlar meydana gəlmişdir (laboratoriya, studiya, arxiv və s.).

– Uzaq kənd məntəqələrindən əldə edilmiş arxaik folklor nümunələrinin fərqli üslubu nəzəri təhlil aparatının daima təkmilləşdirilməsini və tədrisə daxil edilməsini tələb edir. Sözü gedən məsələlər sahə araşdırmaları ilə nəzəri yanaşmanın qovşağında daha yaxşı işlənib bilər.

Musiqi-folklor ekspedisiyalarının təşkili bir sıra tələblərdən ibarət olan və adətən regionlarda keçirilən çətin və şərəfli bir fəaliyyət növüdür. Çağdaş zamanımızda kompüter texnikası və kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı folklor yaradıcılığına mənfi təsir göstərsə də, xalqın yaradıcı gücü hələ tükənməyib, əksinə müasir ictimai-iqtisadi şəraitdə onların ənənəvi formaları dəyişmiş və yeniləri meydana gəlmişdir. Hal-hazırda xalq yaradıcılığının mürəkkəb və ziddiyyətli proseslərinin izlənilməsini bölgələrdə təşkil olunan çöl-sahə işlərindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Həmin araşdırmaların effektiv şəkildə keçirilməsi üçün kəşfiyyat xarakterli qısa səfərlərin də böyük əhəmiyyəti vardır.

2024-cü ildə baş tutmuş qısa araşdırmalardan biri də noyabr ayının 2-də Qobustan rayonunun (keçmiş Mərəzə) bəzi kəndlərində həyata keçirildi. Milli etnomusiqişünaslıq elminin nümayəndələrini həmin səfərə bir çox amillər sövq edirdi – onilliklər boyu qazanılan peşəkar təcrübə, yeni tarixi-sosial şəraitdə çalışmaq, elmi tədqiqatlar üçün materialların daima yenilənməsi, folklor musiqisində gedən prosesləri izləmək, eləcə də, tələbələrə etnomusiqişünaslığın mahiyyətini həyatın özü kimi real və əyani şəkildə göstərmək ali məktəbin strategiyasında önəmli yer tutmalıdır və bu təbliğat-təşviqat işini müxtəlif üsullarla davam etdirmək lazımdır.

Noyabr ayında Qobustan rayonunun bir nahiyyəsində yerləşən Çuxanlı, Təklə və Sündü kəndlərində təşkil edilmiş axtarışlarda bu səfərlərin müəllifi – Azərbaycan Milli Konservatoriyası “Etnomusiqişünaslıq” kafedrasının professoru və eyni ixtisas üzrə təhsil alan Zeynəb Bağırılı (I kurs, magistratura) iştirak etdilər. Ümumi vəzifələrdən başqa səfər etdiyimiz ərazidə konkret məqsədlər də gündəmdə idi. Şirvanın folklor dünyasına bir daha baş vurmaq həvəsi, mütəxəssislərin və gənc tədqiqatçıların yeni bilik və təsəvvürlərini xalq arasında sınaqdan keçirmək və sadəcə zəmanəmizin aktual tədqiqatları üçün zəruri olan folklor materiallarını aşkar etmək, onların məna və əhəmiyyətini anlamaq və anlatmaq səyləri və s. və i.ə.

Hər bir sahə araşdırması daha əvvəllər yerinə yetirilmiş irili-xırdalı çalışmaların öyrənilməsindən başlamalıdır. Şamaxı və ümumiyyətlə, Şirvanda aparılmış səmərəli axtarışlar arasında bəzilərini qeyd etməli olsaq, aşağıdakı elmi əsərlər və folklor nəşrləri yada düşər: B.Hüseynli və T.Kərimova. “Əli Kərimov” [7], R.Bəhmənli. “Azərbaycan xalq rəqsləri”, “Azərbaycanın gəlin havaları” [2], Y.Şipoş “Azərbaycan el havaları. Musiqinin ilkin qaynaqlarında” [6]. B.Hüseynli və T.Kərimovanın böyük zurnaçı Əli Dədə Kərimov haqqındakı kitabı Şirvanın zurna ifaçılıq sənətini işıqlandırmaqla hələ də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu

fəaliyyət yenə də davam etdirilir və mövcud ədəbiyyatın tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılır.

Hər bir sahə araşdırmasının nəticələri qabaqcadan bəlli olmasa da, onun toplayıcılara təcrübə və uğur qazandırması səriştəli mütəxəssislərə yaxşı məlumdur. Ən azından bu fəaliyyət sahəsində qaçılmaz olan bəzi uğursuzluqların, hətta səhvlərin də faydalı ola biləcəyi aydındır. Lakin necə deyərlər, başqalarından əvvəl özümüzün səhvləri əsasında nələrisə öyrənmək daha yaxşıdır.

...**02/X-2024. Saat 09.30 Bakı-Qobustan yolunda.** Bakı-Qobustan taksi avtomobilinin gecikməsi hər bir irəliləyən dəqiqədə bizi darıxdırırdı. Bunu bir tərəfdən rahat qəbul etməli, digər tərəfdənsə işləmək istəyinin azalmamasından ötrü gücümüzü toparlamalı idik. Səfər Çuxanlı kəndinin bir nümayəndəsi ilə razılaşdırılsa da, texniki səbəbdən qəti danışıqlar hələ aparılmamış, müəyyən şübhələr də əhval-ruhiyyəməizə təsir etmişdi.

Araşdırmanın müqəddiməsi elə Qobustan yolunda öz-özünə meydana gələn kiçik bir müzakirədən başladı. Bizim (yəni, Zeynəblə mənəm) etnik musiqi ənənələrinin qorunub saxlanması barədə söhbətimizə qulaq verən bir sərnəşin mövzuya dair öz münasibətini bildirdi. Onu başa düşmək olardı. Yol yoldaşımız Şamaxı və yörəsində aşırıq və muğam musiqisinə qarşı hüsn-rəğbətin indiyə qədər yüksək olduğunu söyləyirdisə, bizim fikrimiz həmin janrların yüksək səviyyədə qorunması və təbliği məsələlərinə yönəlmişdi. Gələcək nəsillərə ötürülməsi ənənələr isə yavaş-yavaş aşınmalara məruz qalır. Biz araşdırma ərəfəsində uzun müzakirə aparmağı məsləhət bilmədik. Eyni zamanda sonra vaxt tapıb, öz aramızda mövzuya bir daha qayıtdıq. Onu daha hərtərəfli şəkildə nəzərdən keçirmək bizim üçün də faydalı oldu.

Gözlənilən çətinliklər əbəs deyilmiş. Çuxanlıda bizə əvvəlcə qonşu kəndlərə baş vurmağı məsləhət gördülər. Magistral yoldan Açıdərə-Çuxanlı-Təklə-Sündü istiqamətində getdikdən sonra yenə də Təkləyə bir qədər uzun məsafə və zaman sərf olundu. Xoşbəxtlikdən, qarşılaşdığımız yerli insanlar bu kəndlərə nəbələd olduğumuzu qəti üzə vurmayıb, bizə hər cür kömək əlini uzadırdılar. Onlar musiqi mütəxəssislərinə lazım olan və olmayan məlumatı təqdim edir, buna görə də biz etnoqrafik və filoloji detalları da təhlil süzgəcindən keçirməli olurduq. Buna baxmayaraq, ən çətin məqamlarda belə biz toplayıcılar mahalın camaatı ilə ümumi dil tapa bildik. Beləliklə, əsas uğurlardan biri yerli insanlarla xoş münasibətlərin qurulmasından və gələcəkdə onların köməyinə arxalanmaq inamından ibarət oldu.

Səfərin gedişatından birinci haşiyə

Etnomusiqişünaslıq dövründə (1950-ci ildən sonra) yeni yanaşmalardan biri şifahi musiqi ənənələrini bir proses şəklində öyrənməkdən ibarətdir. Başqa sözlə, tədqiqatların əsas diqqəti musiqi nümunələrindən daha çox yaradıcılıq prosesinin özünə fokuslanmağa başlamışdı. İlk baxışda bu yanaşma qeyri-adi olduğu üçün bir qədər müəmmalı və çətin görünə bilərdi. Lakin yeni baxış inkişaf prosesini real şəkildə əks-ətdirdiyi üçün məntiqi və əlverişli idi. Müxtəlif mərhələlərin

məhsullarına sahib çıxmaq üçün həm tədqiqatlara başlanılmalı, həm də materialları özündə cəmləşdirən arxivlərə müraciət olunmalı idi. Üç əsas folklor layına uyğun olan *arxaik*, *ənənəvi* və *müasir* nümunələri sıralamaq, arxetip və prototipləri aşkar etmək də ənənəvi musiqi yaradıcılığının prosessuallığını ələ almağa kömək edən vasitələr kimi əhəmiyyətlidir. Bu mənada keçmiş ekspedisiyaların izi ilə aparılan araşdırmalar da unudulmamalıdır. Yeri gəlmişkən, Rusiya folklorşünasları bu kimi çalışmaları «*эксспедиции по следам*» – deyə adlandırırlar.

... XX əsrin sonlarında (1998, iyul) Şamaxıya yolum düşmüşdü. O zaman Şirvan aşığılarının ağsaqqalı Şərbət Fətəliyevdən aldığım məlumata görə, toy şənliklərinin adət-ənənəsi tədricən dəyişmiş və ənənəvi aşiq məclislərini müğənnilər əvəz etmişdi. Dəvət olunduğum toyda dastan söylənilməsə də, məclisi instrumental heyətin müşayiəti ilə bir aşiq və bir müğənni idarə edirdi. Belə bir vəziyyət dastançılıq ənənələrinin unudulmasına, aşiq havalarının isə nisbətən zəifləməsinə gətirib çıxarmışdı. Yerli musiqi həvəskarlarının ənənəvi olaraq aşiq və muğam sənətinə məhəbbəti heç bir şübhə doğurmasa da, toyların real vəziyyəti keçmişin ənənələrini açıq-aydın dəyişmişdi.

Bu baxımdan Y.Şipoşun keçirdiyi Azərbaycan ekspedisiyalarının Şamaxı-Qobustan hissəsi də maraqlıdır. Ötən əsrin sonunda, daha doğrusu 1999-cu ilin may və iyun aylarında Şamaxı və eləcə də, ondan ayrılmış Qobustan ərazisində (keçmiş Mərzə) böyük bir musiqi folkloru ekspedisiyası baş tutdu. İndi həmin ekspedisiyadan nə az, nə çox – 25 il keçir. Bu müddət ərzində meydana gəlmiş tədqiqat əsəri “*Azeri Folksongs. On the Fountain-Head of Music*” [6] üç dildə – öncə ingiliscə, sonra Azərbaycan və macar dillərində işıq üzü görmüşdür. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, kitabın Azərbaycan etnomusiqişünaslığının inkişafında oynadığı rol tədricən öz qiymətini almağa başlamış, müəyyən tənqidi qeydlər varsa da, mətbuat səhifələrinə çıxarılmamışdır.

Hazırda xalq musiqisinin toplanılması və öyrənilməsi sahəsində yerinə yetirilən hər bir araşdırmada Macarıstan etnomusiqişünasının əsəri haqlı olaraq qeyd olunur, onun müsbət cəhətləri bu və ya başqa dərəcədə əksini tapır. Etiraf etmək lazımdır ki, sahə araşdırmalarından başlamış bu böyük layihə folklor nümunələrini notlaşdırmaq, təhlillərə uğratmaq, söz mətnlərinin kifayət qədər dəqiq yazıya alıb tərcümə etmək kimi əməli işlərdən başqa, çoxcəhətli indeksasiya göstəriciləri və CD əlavələri ilə də təmin edilmiş və mövzunu müxtəlif bucaqlardan öyrənməkdə tədqiqatçılar üçün dəyərli bir mənbə olmuşdur.

“Azərbaycan el havaları...” bir neçə özəlliyini qeyd edək. Dr. Y.Şipoş yabancı tədqiqatçı (*outsider*) olaraq, ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda heç bir vaxt itirmədən, birbaşa kəndlərə üz tuturdu. Bu üsulun həqiqətən doğru bir yanaşma olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Digər tərəfdən rayon mərkəzlərində, məsələn, qədim Şamaxı şəhərində axtarışların aparılması da yaxşı olardı. O zaman şəhər və kənd məntəqələrinin folklorunu müqayisə etmək firsəti var idi. İndi isə

aradan keçən 25 il ərzində kəndli folklorunun xeyli dəyişdiyini açıq-aydın görmək olar.

Elmi ədəbiyyatda J.Siposun kitabını zənnimizcə, ilk dəfə ələ almış əsərlərdən biri “Üzeyir Hacıbəyli və folklor” adlı monoqrafiyamız [4] oldu. Həmin ərəfədə J.Sipos, Azərbaycan folklor musiqisi haqqında macar kitabının adına *arxaika* anlayışının daxil edilməsi barədə təklifimizlə razılaşmışdı. Amma, necə deyərlər, artıq qatar yola düşmüşdü...

Daha sonralar biz kitabdakı Antologiyanın Şamaxı materiallarını təhlil etdik [5], professor L.Hüseynova həmin kitabın müsbət keyfiyyətlərini bir məruzədə (İzmir, 2020) əsaslandırmışdı. Eyni nəşrə AMK-da yerinə yetirilmiş bir Buraxılış işi də həsr edilmişdi. Müqayisələrdən ötrü həmin ekspedisiyanın ardınca yeni birisini təşkil etmək yaxşı olardı. Bütövlükdə isə, müəyyən irad və arzulara baxmayaraq, “Azərbaycan el havaları. Musiqinin ilkin qaynaqlarında” kitabı milli etnomusiqişünaslıqda müsbət bir hadisədir. Həmin kitabın əsasını təşkil etmiş böyük bir ekspedisiyanın təmsalında bu kimi araşdırmaların **subyektiv** və ya **təsadüfi** xarakteri haqqında iki fikrə həmçinin diqqəti cəlb etmək istərdim. ABŞ alimi T.Rays konkret tədqiqatçıların niyyəti ilə əlaqədar olaraq bu çalışmaların subyektiv xarakter daşıya biləcəyini qeyd edir. Biz isə öz təcrübəmiz əsasında təsadüf amilini də nəzərə alırıq. Bir rayona, hətta bir kəndə səfər etmiş tədqiqatçının imkanlarını həddindən artıq dəyərləndirmək çətindir. Axtardığınız informantla görüş baş tutmaya bilər, o kəndi tərk edibsə və ya oxumaq iqtidarında deyildirsə, başqa birisi ilə təsadüfən qarşılaşa bilərsiniz. Qərb alimlərinin dediyinə görə böyük bir araşdırmanı tam şəkildə yerinə yetirmək üçün bölgədə ən azından bir il yaşamaq lazımdır.

Bu kimi mülahizələrdən sonra yenə də 2024-cü ilin Qobustan səfərinə qayıdıraq. Səfər etdiyimiz ərəzi səfalı dağlar qoynunda yerləşir və tərəkəmə əhalisi tərəfindən məskunlaşmışdır. Hazırda yaylaq-qışlaq həyatı əsasən çobanlar tərəfindən davam etdirilsə də, həmin həyat tərzinin dadı insanların damağında hələ də qalmışdır:

*Kənddə qalanda sanki həbsxanada oluram,
Yaylaqda qalanda sanki cənnətdə oluram.*

El arasında yayılmış yeni bir mahnının şeir mətni də doğma təbiəti, bərəkətli bağları və çal-çağırını vəsf edir:

*Acıdərədə yemiş bağı
Tona bağda üzüm bağı
Aşıq Paşanın kefli çağı
Göndərdilər Festivala*

Mahnının söz mətnini az sonra Sündü musiqi məktəbinin elektriki Fəyaz İmamverdiyev çatdıracaqdı. O, qalan bəndlərini də tapıb təqdim etməyə söz verdi.

Sündi, saat 12.00. Rayon ərazisinə çatdıqdan sonra ilk araşdırma məntəqəsi dərə-təpəli landşafta malik, buz bulaqları ilə tanınan səfalı Sündü kəndi oldu. Mədəniyyət Evinin metodisti, xalqın toy-düynələrində isə mahir zurnaçı kimi canla-başla iştirak edən Piriverdi Mərdanovun (1989) təqdim etdiyi musiqi nümunələrinin əksəriyyəti mütəxəssislərə yaxşı bəlli olsa da, onların ifaçı tərəfindən şərh olunması bəzi mühüm cəhətləri nəzərimizə çatdırdı.

Şəkil 1. Fazil Əzizov, Fəttah Xalıqzadə, Fəyyaz İmamverdiyev, Zeynəb Bağırılı

Həmin açıqlamalar elmdə işlənən *musiqinin istehlakı* (Ü.Hacıbəyli), *musiqili davranışlar – musical behaviors* (A.Merriam) kimi anlayışlara işıq tutur. “Cüt-cü”, “Cığatayı”, “Koroğlu cəngisi”, “Sarıtorpaq şikəstəsi”, “Şirvan bulağı”, “Xırdaca”, “Gəlin atlandı”, “Vağzalı” kimi oyun və aşiq havaları ifa olundu. Maraqlıdır ki, Şirvan mühitində son iki nümunə digər regionlardan fərqli olaraq eyni havanın sinonimləri kimi deyil, müxtəlif gəlin havaları kimi istifadə olunmaqdadır. Məsələn, zurnaçalan Piriverdinin verdiyi məlumata görə, Kalva və Cəyirli kəndlərində “Gəlin atlandı” və “Şirvan bulağı” bir-birinə çox yaxın havalardır. “Gəlin apardı” ayinində ifa olunan, “Vağzalı”dan fərqli olan başqa bir havaya isə xalq rəqs melodiyalarının məhsuldar toplayıcısı, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Rauf Bəhmənli “Gəlin havası” (2; s. 20) deyir.

Musiqi folklorunda sonuna qədər həll olunmamış suallardan biri də **Cəngi** havalarının oynanılması və digər tətbiqi funksiyaları ilə bağlı idi. Sündü və Təklədə görüşdüyümüz informantların verdiyi bilgiler mütəxəssislərin marağına səbəb ola bilər. Doğrudur, bu janrın, rəqs hərəkətlərini müşayiət etməsi barədə şifahi

fikirlər dolaşır. Lakin sözü gedən səfərə qədər həmin fikirləri təsdiq edən konkret faktlar əlimizdə yox dərəcəsində idi.

Cəngi havalarının oynanılması barədə zurna ifaçısı Piriverdi Mərdanovun verdiyi məlumat həm maraqlı, həm də inandırıcı oldu. Vaxtikən Piriverdinin babası Cəzair Ötər oğlu Əbdülov (1892-1970) öz həmyerlisi Cavad əmi ilə birlikdə dəsmal yarışında güclərini sınaq, sonra da duet şəklində “Koroğlu cəngisi” havasına oynayırdılar. Az sonra eyni faktı Təklə kəndinin informantı Fazil Mursalı oğlu Əzizov (1953. Təklə) da həmçinin təsdiq edəcəkdə. Orada Cəngi rəqsləri kəndin ağsaqqalları Himalay və Həşimin birgə ifasında yaddaşlarda qalmış və yenə də duet-rəqs şəklində ifa olunarmış. Maraqlıdır ki, folklorşünas Mahir Ordubadi cəngi rəqslərinin böyük dəstə (15 nəfərdən çox) tərəfindən oynanıldığını söyləyir.

Əvvəllər milli folklor elmində *qurşaq yarışı* ilə yanaşı cəngilərin digər tətbiqi funksiyaları da fərz olunurdu. Azərbaycanın etnoorqanoloq-alimi professor S.Abdullayeva keçmiş zamanlarda cəngilərin müşayiəti ilə döyüşçülərin savaş meydanına getməsinə bir mülahizə olaraq söyləyirdi. Lakin bu gün Sündüdə həmin ənənənin ötən əsrə aid bəzi əks-sədası da eşidilir. Böyük zurnaçı olan Kalvalı Əli Dədə Kərimovun (1874-1962) yaşlı bir həmyerlisindən Pirverdiyə verilən məlumata görə, ustad sənətkar Böyük Vətən Müharibəsi (1941-1945) illərində çağırışçıları Hərbi komissarlığa yola saldıqda da, qələbədən sonra onları qarşıladığda da qara zurnanın qəhrəmani cəngi sədalarından istifadə etmişdir.

Daha bir haşiyə (janr, məqam və ritm məsələləri)

Şəkil 2. Z.Bağırılı, F.Xalıqzadə və P.Mərdanov Sündi Mədəniyyət Evinin qarşısında

– *Cəngilərin janr və üslub xüsusiyyətləri.* Cəngilərin sırf musiqisinə gəlincə demək lazımdır ki, eyni musiqi üslubu xüsusiyyətləri (zurnaçılar dəstəsi, tembr, ritm və məqam) müxtəlif bölgələrdə (məsələn, Şəki, Şirvan, Salyan) yayılmışdır. Digər tərəfdən **cəngi** anlayışının aşiq və rəqs sənəti sahələrində işlənilməsi, eləcə də yallılarla müqayisədə cüzi fərq göstərməsi də diqqətə layiqdir. Ü.Hacıbəylinin məşhur “Cəngi” əsərindən sonra janrın bəstəkar musiqisində təfsiri də maraqlıdır.

Şirvan aşıqlarına məxsus “Gəraylı” havasının iki çərək ölçüsü daxilində cəngi və yallı vəznlərindən ikisinin də istifadəsi məqbul sayılırsa, ağsaqqal zurna ifaçısı Rasim Ələsgərovun fikrincə (Şamaxı, Məlhəm k.), həmin hava məhz cəngi ritmində ifa olunmalıdır. Sənətkar Şirvanda yallı rəqslərinin mövcud olmadığını söyləsə də, bu barədə əks düşüncələr də həmçinin mövcuddur. *Aşiq cəngiləri* ilə *rəqs cəngiləri* arasında da aparıla biləcək müqayisəli təhlillərin əsasında yenə də sahə araşdırmaları durmalıdır.

Şəkil 3. F.Xalıqzadə və Z.Bağırılı zurnaçalan Piriverdi Mərdanovla iş prosesində

– *Arxaik janrların üslubu – modal səssizləri və ritmika barədə.*

Azərbaycan etnomusiqişünaslığı toplama işlərinə xalq musiqisinin üst qatlarından başlamışdır. Bu da tamamilə təbii və qanunauyğun bir hal idi. Lakin ucqar kəndlərdən bəsit folklor nümunələri tapıldıqca yavaş-yavaş onların özünəməxsus üslubu da dərk olunmağa başladı. Arxaik üslubları bu günün qəbul olunmuş nəzəri müddəaları ilə təhlil etmək onların təhrif olunmasına gətirib çıxara bilərdi. Belə ki, bir neçə pillədən ibarət olan məhdud diapazonlu melodiylara klassik məqamların səssizləri mövqeyindən yanaşmaq olmaz.

Məsələn, bir ağıda *re-mi-fa* tonlarından ibarət olan eolik trixordu Bayatı-Şiraz və ya Şur məqamı kimi izah etmək həqiqətə uyğun olmazdı. Trixorddan aşağı yerləşən pillənin **do** yoxsa **do diyez** kim qəbul etmək tam bəlli deyil.

Bu məqsədlə bir muğam ifaçısına yaxınlaşıb geniş mənada anlaşılan sahə araşdırmasına ehtiyac hiss etdik. Muğam sənətkarı fəlsəfə doktoru Toğrul Əsədullayevlə fikir mübadiləsi də sahə araşdırması sayıla bilər. Kamança ifaçısı bu sənətin daşıyıcısı kimi bəsit folklor oxumasını dinlədi və öz fikrini bildirdi. Həqiqətən də trixorddan aşağı notun olmaması məqamı təyin etməkdə çətinlik törədir. Nümunəni bir qədər davam etdirib Şur məqamına çatdırmaq mümkündürsə də, həmin əməliyyatda sənətkarın subyektiv yanaşması özünü göstərdi. Ağının ahəngini **do-diyez** vasitəsilə Bayatı-Şiraza zorla dartıb aparmaq isə mümkün deyildi. Hər halda səssirası və ya qamma təhlillərini muğamlara bağlamaq arxaik folklor havalarında yox, mükəmməl bir sistem olan klassik muğamata və onun təsirinə uğramış melodiyaaların təmsalında məqbuldur.

Daha bəsit görünən **ritmika** mövzusu elmi ədəbiyyatda işlənilsə də, burada tam həllini tapmamış məsələlər də vardır. Təhlillərimiz Rusiya alimləri V.Xolopova və M.Xarlapın nəzəri müddəalarından başlanılmışdır. Məsələn, M.Xarlapa görə ritmik təfəkkürün inkişafında üç başlıca mərhələ olmuşdur. Musiqi, şeir və rəqs sənətlərinin qarşılıqlı təsirləri şəraitində bu mərhələlər aşağıdakı kimi sıralanır: 1.İntonasiyalı (sərbəst) ritmika; 2.Modal (formul tipli) ritmika və 3.Takt (xanə) tipli vurğulu ritmika.

Biz həmin nəzəriyyəyə zaman-zaman üz tutmuş və Azərbaycan musiqisinə tətbiq edib müəyyən qənaətlərə gəlmişik:

– əvvəla, bəhrli ritm düzəni daxilində uzunluqlar nisbətindən əmələ gələn formul/modal ritmika xalq və aşıq musiqisinə tətbiq edildi (1980-ci illər);

– ikincisi, modal ritmika ilə xanə sisteminə keçid dövrü izah olundu (2000-ci illər);

– nəhayət, xalq və aşıq musiqisində xanə sisteminin erkən təzahürləri təyin edildi (2020-ci illər).

Ritm mövzusunə nisbətən asan nümunələrdən başlayıb mürəkkəb hallara keçmək daha məqsədə uyğundur. Biz el havalarının *ağı, bayatı və laylay* kimi janrlarından modal xüsusiyyətlərinə keçmək istərdik. Qeyd olunan janrlardan ilk ikisi – ağı və bayatılar – bəhrsiz, qeyri-metrik zaman təşkilinə əsaslanır və nümunələrin böyük əksəriyyəti ilə öz təsdiqini tapır. Üçüncü sırada gələn laylaylar isə iki qismə ayrılır, onların əski qatları bəhrsizdirlərsə, daha sonralar bəhrə, xanə ölçüsünə salınmışdır.

...Tərəkəmə yurdu olan **Təklə-Sündü** mahalını çobanların tütək havalarından “Çoban bayatı” və “Qoyun ovşarısı”ndan, *qıylama* və *haylamalardan*, eləcə də sağın, nehrə və cəhrə havalarından ayrı təsəvvür etmək çətindir. Təəssüf ki, günümüzdə həyat tərzinin dəyişməsi ilə əlaqədar həmin el havaları seyrək hallarda eşidilir.

Keçmişdə isə “Çoban bayatı” və “Qoyun ovşarı”nın mahir ifaçısı Abdul kişi bu tütək havalarını yaylaqda böyük şövqlə ifa edərdi. Əslində bu və başqa çoban havaları təbiət qoynunda, xüsusilə də yaylaqlarda olduqca gözəl səslənər, təbiətlə musiqi və qeyri-musiqi sədaları sıx vəhdət halında birləşərdi. İstedadlı sənətkar, Azərbaycan Milli Konservatoriyasının dosenti, Əməkdar artist, zurna, balaban, tütək kimi xalq nəfəs alətlərinin mahir ifaçısı Şirzad Fətəliyev “Qoyun ovşarı”nı gur və qışqırıqlı zurnada da səsləndirir. Bir qədər qərribə olsa da, həmin hava elin toy məclislərində çox sevilir. İfaçının fikrincə, tərəkəmə əhlinin həyat və məişətini, əmək məşğuliyyətini əks etdirən “Qoyun ovşarı” elə həmişə dinləyicilərin zövqünü oxşayır. Təəssüf ki, kənd camaatı arasında keçirilən idman oyunları, dəsmal yarışı, qurşaq yarışı və Cıdırı (at çapmasını) müşayiət edən havalar yeni həyat təzi ilə əlaqədar nadir hallarda eşidilir.

Yenə bir haşiyə *Bu gün qadın folklorunun rolu barədə*. Azərbaycan regionlarının autentik folklorunda qadınların xüsusi rolu vardır. Uşaq folklorunu, layla və oxşamaları tədqiq etmiş T.Kərimova öz elmi əsərlərində təbii ki, bu sahəyə böyük əmək sərf etmişdir. Folklor yaradıcılığında qadın ifalarının üstünlüyü Dr. Y.Şipoşu da təəccübləndirmiş və kitabının Antologiyasında öz əksini tapmışdır. Bu cəhət tədqiqatçının ən çox toplamalar əldə etdiyi Şamaxı (Qobustan) folklor mədəniyyəti üçün də olduqca səciyyəvidir. 1999-cu ildə Y.Şipoşla kəndləri gəzib dolaşarkən rast gəldiyimiz **cəhrə iməciliyi** və başqa ənənələr indi gənc və yeniyetmə qızlara tanış deyilsə, əmək folklorunun özünün də yaşadılması sual altındadır. Təəssüf ki, yerli sakinlərə xəbərdarlıq etmədən keçirilmiş səfər zamanı sinədəftər qadınlarla görüşmək imkanı olmadı. Lakin bizə verilən məlumata əsasən fərz etmək olar ki, həmin ənənələr müəyyən dərəcədə aşınmış və canlılığını itirmişdir. Məsələn, ötən əsrin sonunda ayrıca şəkildə icra edilmiş Zikr mərasimi bu gün artıq yas mərasimləri daxilində keçirilir. Xınayaxdı mərasiminin də ümumi tərtibatı və mahnıların tərkibi dəyişmişdir. Ənənəvi Xına gecələri yeniləndiyi kimi onun mahnıları da fərqli olmalıdır. Lakin çox inanmaq istərdik ki, əmək, mərasim və mövsüm nəğmələrinin, ağı, bayatı və laylaların ənənələri unudulmamışdır. Sadəcə onlara yetişmək üçün folklorun zərif daşıyıcıları ilə ünsiyyət əlaqələri qabaqcadan təşkil olunsaydı, real mənzərə daha aydın görünərdi.

Təklə, saat 14.00 Təklə kəndi Uşaq musiqi məktəbinin müdiri Kamran Əhmədov bizim informantlarla (söyləyicilərlə) işləməyimiz üçün yaxşı şərait yaratdı. Əvvəlcə, məktəbin tar sinfi müəllimi, əslən Sündüdən olan Vüqar Allahverdiyev keçmişdə “Tabaq apardı” deyilən toy ayinlərindən ətraflı məlumat verdi.

Kəndin ağsaqqalı Fazil Əzizov (1953) və məktəbin elektriki Fəyyaz İmamverdiyev (1974) el havalarını ifa etməsələr də, musiqinin xalqın həyatında mühüm yer tutmasından həvəslə söhbət açdılar.

Əsl tərəkəmə həyatını gözəl bilən F.İmamverdiyevin söylədiyinə görə, çobanlar qoyun sürülərini və inəkləri yönləndirmək üçün qıylama və haylamalardan, atları çağırmaqdan ötrü fit çalmaqdan istifadə edirlər. O, imkan daxilində özünün

çeşidli boğaz çıxıntılarını, fit və fıstırıq səslərini canlı şəkildə nümayiş etdirdi. Qoyunları duzluğa və ya suya aparmaqda, hamısının bir yerə cəm etməkdə və ya yatağa qaytarmaqda xüsusi çıxıntılardan istifadə olunardı.

İstedadlı el sənətkarları insan boğazında icra edilən əcaib qıylamaları tütək alətinin sehrli musiqi sədalarına çevirmişdirlər. Qoyunların tütək havalarını da “anlaması” və onlara uyğun reaksiya verməsi mədəniyyət və təbiət hadisəsi olaraq, yəqin ki, köçəri tərəkəmələrin qədim kəşflərindəndir. Kəndlilərin təsərrüfat həyatında və musiqi şüurunun inkişafında el havalarının və çıxıntıların rolu böyük olmuşdu. Qıylamalardan oxumalara və çalğılara keçid musiqi şüurunun inkişafına da öz təsirini göstərmişdir.

Fazil Əzizov də tərəkəmə həyatının gözəlliklərindən həvəslə danışdı. Təəssüf ki, kəndlərin həyat tərzini tədricən dəyişir. Bu gün elin-elatın yaylağa köç etməsi ənənəsi zəifləmiş və yalnız təsərrüfatla əlaqədar olaraq, çobanlar öz qoyun sürülərini dağlara aparırlar. Tütək çalğısı kimi, qadınların da inəyi sağarkən oxunmuş olan **eydirmələrə** indi seyrək rast gəlmək olar.

Təklənin ağsaqqalı Fazil kişi isə təbiət qoynunda icra edilmiş el havalarını belə vəsf edir: “Keçmişdə – yaylaqda olsun ya da kənddə – camaat alatoran vaxtda naxırın qayıtmasını gözləyirdi. Qadınlar heyvan damında inəkləri sağarkən **sağın havaları** və ya **eydirmələr** oxuyar, hər həyətdən gələn avazlar bir-birinə qarışar və gözəl ahəng əmələ gətirər, təbiətin səslərinə qarışardı”.

Növbəti haşiyə. İndi də kənd və yaylaqların ab-havasında dolaşan və bir-birinə qarışan səslər dünyasına müasir elmi mövqedən nəzər salaq. Etnomusiqişünaslıq elmi musiqi ilə cəmiyyətin və mədəniyyətin münasibətlərinin davamı olaraq insanların ətraf mühitlə və təbiətlə bağlılığını da öyrənir. Bununla əlaqədar, “**musiqi ekologiyası**” və “**akustik ekologiya**” terminləri də meydana gəlmişdir.

Təbiəti gözlə də anlamaq olur, sözlə də. Eyni zamanda təbiəti qorumaq üçün onun çeşid-çeşid səslərini dinləməyi də bacarmaq lazımdır. Əvvəllər qıylamalar, haylamalar, atları çağıran fit səsləri, eydirmələr, qoyun-quzuların səsləri, inəklərin boynundan asılmış zıncırovlar mahalın rəngarəng səslər dünyasını əmələ gətirərdi. Çuxanlı, Təklə və Sündünün sakinləri deyir ki, indi yaylaqlardan, kəndlərdən gələn səslər az eşidilir.

Müasir dövrdə musiqi çal-çağırını camaat tərəfindən Toy şənliklərində və ya hökumət tərəfindən dövlət tədbirlərində təşkil olunur. Hazırda ansambların tərkibi bir qədər genişləndirilmiş və özündə yeddi alətdən ibarət heyəti birləşdirir – zurna, balaban, nağara, qoşa nağara, qarmon, sintezator və saz.

Bir qədər də Zikr mərasimlərinin durumu barədə danışaq. Ötən əsrin sonlarına qədər Sündü kəndində güclü olmuş həmin mərasim ənənələri bu gün nəzərə cərpacaq dərəcədə dəyişmişdir. Əvvəllər müstəqil şəkildə icra edilən bu dini mərasim hazırda yaslarda özünə yer almışdır. Dini mərasimin yeni kontekstə köçürülməsi, yəni rekontekstuallaşdırılması onun mündəricəsini də xeyli dəyişməlidir.

Lakin köhnə və yeni mərasim formalarının müqayisəsindən ötrü Zikr məclislərini müşahidə edib video-lentə almaq lazımdır.

Son söz əvəzi. Qaş qaralır, şər qarışırdı. Doğrusu, gəlişimiz yerli sakinlər üçün bir qədər gözlənilməz olmuşdu. Lakin biz öz axtarışlarımızda yerli sakinlərin köməyinə arxalanırdıq və səfər öncəsi ümidlərimiz özünü doğrultdu. Təəssüf ki, digər məntəqələrlə bəzi telefon bağlantıları baş tutmadı. Haralarasa gedilməsi və ya kimlərinsə Təkləyə dəvət olunması ehtimalı da get-gedə azalırdı. Buna baxmayaraq, söyləyicilərin söyləri sayəsində gələcək səfərlər üçün maraqlı folklor daşıyıcıları ilə görüşlər, müəyyən mərasimlər və aşıqlar hədəfə alındı. Onların arasında Xınayaxdı mahnılarını qeyd etmək lazımdır. Bu ənənə Şirvanda (məsələn, Şamaxı və Qobustan rayonlarında) yaxşı məlum olsa da, mahnılar əsasən mərasimdən kənarda, Şamaxının Zarat və Məlhəm kəndlərində və Sündüdə (Qobustan r-nu) yazıya alınmışdır. (Y.Şipoş, 1999). Sündü Mədəniyyət Evinə bizə verilən məlumata əsasən noyabr ayında bir neçə Xına gecələri gözlənilir və onların musiqi tərtibatında müasir təmayüllər özünü göstərir.

Beləliklə, Qobustanın bəzi kəndlərinə etdiyimiz sırf kəşfiyyat xarakterli səfərin nəticələrindən razı qalmaq olar. Yuxarıda musiqi folkloru nəzəriyyəsinin bəzi cəhətlərindən də (sahə araşdırmaları nəzərə alınmaqla) bəhs etdik. Bütün musiqi müşahidələri ictimai-mədəni kontekstdə aparılmışdı. Maraqlı məlumatların dəyəri isə yerli folklor mədəniyyətinin daşıyıcılarından alınmış və gələcəkdə etibarlı nəticələrin çıxarılması üçün bir təməl hazırlamışdır. Növbəti səfərlərin və tədqiqatların daha uğurlu olacağı ümidləri ilə biz rayonu çox yaxşı əhval-ruhiyyədə tərk etdik.

ƏDƏBİYYAT:

1. Азербайджанская инструментальная музыка. Составитель, вступительное слово и нотные записи С.А.Абдуллаевой. – М.: Музыка, – 1990, – 95 с.
2. Bəhmənli R.B. Azərbaycan gəlin havaları. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2021, – 36 s.
3. Hacıbəyov Ü.Ə. El musiqisi haqqında. Seçilmiş əsərləri. Ç.: Yazıçı, – 1985, – s.183-184
4. Xalıqzadə F.X. Üzeyir Hacıbəyli və folklor. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2014, – 288 s.
5. Xalıqzadə F.X. Şamaxı folklor musiqi ənənələrinin tədqiqinə dair (*beynəlxalq əməkdaşlığın bəhrəsi*). // “Ulu öndər Heydər Əliyev İrsində Multikultural Dəyərlər və Tolerant Dəyərlər”. Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları. 3-5 may, 2016-cı il. – Bakı: 2016, – s.400-4002
6. Şipoş Yanoş. Azərbaycan el havaları. Musiqinin ilkin qaynaqlarında. – Bakı: 2006, – 506 s.
7. Гусейнли Б.Х; Керимова Т.М. Али Керимов. М.: Сов. композитор, – 1984, – 40 с.
8. Rice, Timothy. Ethnomusicology. A Very Short Introduction. Oxford University Press. 151 p.

Fattakh KHALIG-ZADE
Azerbaijan National Conservatory
Professor, Ph.D Art studies

ON OCCASION OF ONE DAY TRIP

Abstract: *One of the most important tasks of Azerbaijan National Conservatory's teachers and students is to collect and study folk music samples. Though a study of folk music heritage may have a plenty of aims, in all circumstances researchers must to hardly work and desire in order to gain satisfactory achievements This rule had not been an exclusion also during a brief field trip accomplished in mountainous spot of the Gobustan district of Republic of Azerbaijan, embracing three villages - Chukhanly, Tekle and Syundi. Professor F.Khalig-zade and master' student Z.Bagirli were aimed to discover potentials for the forthcoming researches. Changes occurred at the first quarter of the 21st century, an observation made in accordance with the latest results from the both wings of ethnomusicology together with a desire to gather new materials and information allow to make more lasting expedition in the same area and beyond.*

Keywords: *folklore, folk music, field work, song, dance tune, work song, ceremonial music, Ashiq tunes, contemporary music*

Фаттах ХАЛЫК-ЗАДЕ
Азербайджанская национальная консерватория
профессор, доктор философии по искусствоведению

ПО ПОВОДУ ОДНОДНЕВНОЙ ПОЕЗДКИ

Резюме: *Одной из важных задач, возложенных на преподавателей и студентов Азербайджанской национальной консерватории, являются сбор и изучение образцов народной музыки. Исследование сокровищницы родной фольклорной музыки может преследовать различные цели, достижение которых требует от специалистов огромного опыта, серьёзной целеустремлённой работы и обновления материалов в изменившейся социально-культурной ситуации. В течении одного дня профессору Ф.Халык-заде и магистранту З.Багирли удалось найти фольклорные напевы и интересную информацию, определить для следующих собирательных работ потенциальных исполнителей. Динамика развития жанров фольклора, наблюдения над современным состоянием народного творчества и новейшие идеи обеих направлений этномузыкологической науки таят в себе богатые возможности для будущих практических и теоретических исследований.*

Ключевые слова: *фольклор, народная музыка, полевые работы, ашыгские напевы, трудовые и обрядовые песни, современный фольклор*

Rəyçilər:

AMK-nın professoru, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Lalə Hüseynova;
AMK-nın baş elmi işçisi, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Fazilə Nəbiyeva